

حجیت خواب و رؤیا از دیدگاه آیات و روایات

حسین جلائی نوبری^۱

^۱ دانشیار، گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی تبریز، ایران، عضو شورای پژوهشی مرکز توسعه پژوهش های بین رشته ای معارف اسلامی و علوم سلامت منطقه ۲ کشور (نویسنده مسئول)

چکیده

«خواب» و «رؤیا» مضامینی هستند که در قرآن، احادیث، روایات، متون عرفانی، ادبی و از جنبه علمی بسیار مورد توجه بوده به طوری که کتب و مقالات فراوانی در این زمینه به رشته تحریر درآمده است. خواب و رؤیا از نشانه های خداوند است برای اینکه ما انسان ها درک بهتری از مرگ و روز رستاخیز داشته باشیم. روزانه همه ما حداقل ۵-۶ ساعت از ۲۴ ساعت شبانه روز را می خوابیم و بدن ما طوری طراحی شده که به خواب نیازمند است و بدون خوابیدن سیستم ایمنی بدن به هم می ریزد. حال هنگام خواب ما رؤیاهایی را می بینیم که مثل این می ماند که در دنیایی دیگر سیر می کنیم. به جاها و مکان های دیگر می رویم و یا افرادی را که می شناسیم و یا نمی شناسیم را می بینیم این ها همان رؤیاهایی هستند که به هنگام خواب مشاهده می کنیم. پس بحث مقاله ما درباره حجیت این خواب ها و رؤیاهایی است که می بینیم و ما می خواهیم این حجیت را از دیدگاه آیات و روایات و قرآن کریم مورد بحث قرار دهیم. امید است خوانندگان این پژوهش هر چند کوچک از بحث شیرین رؤیا بهره کافی را ببرند.

واژه های کلیدی: خواب، رؤیا، حجیت، رؤیاهای صادق

مقدمه

مسئله رؤیا و خواب دیدن، همیشه از مسائلی بوده است که فکر افراد عادی و دانشمندان را از جهات مختلف به خود جلب کرده است. این صحنه‌های زشت و زیبا، وحشتناک و دلپذیر، سرور آفرین و غم‌انگیز که انسان در خواب می‌بیند چیست؟ آیا این‌ها مربوط به گذشته است که در اعماق روح انسان لانه کرده و با تغییرات و تبدیلاتی خودنمایی می‌کنند و یا مربوط به آینده است که به‌وسیله دستگاہ گیرنده حساس روح آدمی از طریق ارتباط مرموزی از حوادث آینده عکس‌برداری می‌نماید و یا انواع و اقسام مختلفی دارد که بعضی مربوط به گذشته و بعضی مربوط به آینده و قسمتی نتیجه تمایلات و خواسته‌های ارضا نشده است. قرآن در آیات متعدد صراحت دارد که حداقل، پاره‌ای از خواب‌ها، انعکاسی از آینده دور یا نزدیک هست.

خواب یکی از نعمت‌های خداوند است که تقریباً یک‌سوم عمر انسان را در برمی‌گیرد. انسان و همه موجودات زنده برای تجدیدقوا و به دست آوردن نیروی لازم و برای ادامه کار و فعالیت، به استراحت احتیاج دارند. خواب، استراحتی الزامی است که خود به سراغ انسان می‌آید و او را وادار می‌سازد که تمام فعالیت‌های جسمانی و بخش مهمی از فعالیت‌های فکری و ذهنی خود را فروگذارد و تنها دستگاہ‌هایی از بدن که کار آن‌ها، برای ادامه حیات، لازم است به کار خود ادامه دهند و به فعالیت مشغول باشند، آن‌هم بسیار آرام و آهسته. برخی از اندیشمندان قدیم نیز چون ابن‌خلدون، خواب را به خاطر تعطیل حواس ظاهر به‌نوعی باعث رفع خستگی و فرسودگی بدن می‌داند و این را فقط یکی از فواید خواب می‌شمارد.^۲

نوم یعنی خواب، منام نیز به معنی خواب است. رؤیا به معنی دیدن خواب است و رؤیت عبارت از دیدن در بیداری است.^۳ صاحب کشف گوید: رؤیا به معنی رؤیت و دیدن است ولی اختصاص بدیدن خواب دارد سوای بیداری بیشتر خواب‌ها را می‌توان به‌عنوان خیال ابتکاری با آن انطباق داد یعنی عبارت است از یادآوری و حاضر ساختن مدرکات سابقه آن‌هم خالی از فکر و اندیشه و تحقیق درباره منظره‌های پراکنده و مضطرب و نیز اوضاع درهم‌وبرهم زمان‌ها و مکان‌هایی که به‌سرعت تغییر می‌کنند. این صفات عمومی اغلب خواب‌هایی است که همان صفات تخیل ابتکاری است و خاصیت مهم خواب (رؤیا) این است که باکمال سهولت در همان حین وقوع، رنگ حقیقی بگیرد و چه‌بسا اشخاص خفته‌ای که این خواب‌ها را می‌بینند و خود را مانند مردم بیدار با حقایقی مواجه ملاحظه می‌نمایند بخصوص در اطفال بیشتر به چشم می‌خورد که غالباً این‌گونه رؤیاها به‌عنوان موضوع یا حقیقت نه آن چیزی که در خواب مشاهده کرده‌اند برای اشخاص شرح می‌دهند.^۴

در کتاب سفینه البحار محدث قمی حدیثی از امام صادق (ع) نقل شده که فرمودند: «یا من حتی الآ و هو نیام خلا الله عزوجل» (هیچ موجود زنده‌ای نیست که نخوابد مگر ذات باری تعالی که زنده است و خواب در او راه ندارد).^۵

۱. خواب

خواب پدیده‌ای شگرف در زندگی انسان است. در فرهنگ معین، در تعریف خواب چنین آمده است: حالتی است توأم با آسایش و آرامش که بر اثر از کار بازماندن حواس ظاهر در انسان و حیوان پدید می‌آید. از نظر فیزیولوژیک، خواب حالتی است که در آن

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج، ص ۳۹۸.

۳. ابن‌خلدون، شرح مقدمه فیصری بر فصوص‌الحکم، ج ۱، ص ۱۹۵.

۴. قرشی، قاموس قرآن، ج ۷، ص ۱۳۲.

۵. محقق، خواب و بیداری و خواب دیدن از نظر علمی و دینی، ص ۴.

همان منبع، صص ۱۹ و ۴۰.

۶. محقق، خواب و بیداری...، ص ۹۶.

ساختمان زنده موجودات، به تجدید حیات شیمیایی می‌پردازد. از نظر روان‌شناسی در هنگام خواب فعالیت اصلی انسان در بیداری که درک واقعیت و واکنش در برابر آن است به حالت تعلیق و وقفه موقت درمی‌آید و تفاوتی که بین فعالیت بیولوژیک انسان در هنگام خواب و بیداری موجود است در حقیقت تفاوتی است بین دو حالت زیستی متفاوت.^۸

خواب، رشته‌ای از صورت‌ها یا واقعیه‌هاست که در ذهن شخص خوابیده پدید می‌آید. آندیشمندان ما، گاه خواب را عبارت از مجموعه تأثیرات گوناگونی از افکار و اعمال، گفتار و عواطف و احساسات محیط عالم بیداری می‌دانند و گاه آن را رمزی می‌دانند که اگرچه به ظاهر بی‌معنی جلوه می‌کند اما در حقیقت معنی و پیامی است که برای دست یافتن به آن، باید به تأویل یا تعبیر رمزهای آن پرداخت.^{۱۱}

مسلم این است که خواب و خواب دیدن بیش از سه ریشه نمی‌تواند داشته باشد. نخست ریشه طبیعی، دوم ریشه انسانی و روانی و سوم ریشه ملکوتی. در قرآن آیات متعددی درباره اهمیت خواب و نقش آن در سلامتی انسان وجود دارد و بسیاری از آن‌ها از لحاظ علمی نیز ثابت شده است که خواب سبب تقویت سیستم ایمنی بدن و بازگرداندن قوای جسمی می‌شود. از سوی دیگر، بی‌خوابی و کم‌خوابی ناراحتی‌ها و بیماری‌های گوناگونی را به دنبال می‌آورد.^{۱۲}

در این مقاله بحث درباره ریشه سوم خواب یعنی حالت ملکوتی آن هست و حجیت رؤیاهایی را که در آیات و روایات مختلف آمده است را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۱-۱. اقسام خواب

خواب‌ها از نظر علل و تعلیل بر سه قسم است: ۱- یا بشارتی از سوی خداوند است، ۲- یا غم و اندوهی از طرف شیطان است و ۳- یا مشکلات روزمره انسان است که در خواب آن را می‌بیند.

علامه طباطبائی می‌گوید: سه عالم وجود دارد؛ «عالم طبیعت، عالم مثال و عالم عقل»؛^{۱۳} روح انسان به خاطر مجردی که دارد، در خواب با دو عالم ارتباط پیدا می‌کند و به میزان استعداد و امکان، حقایقی را درک می‌کند. اگر روح کامل باشد، در فضای صاف حقایق را درک می‌کند و اگر در کمال به آخرین درجه نرسیده باشد، حقایق را در قالب‌های دیگر می‌یابد. همان‌طور که در بیداری، شجاعت را در شیر و حیله را در روباه و بلندی را در کوه می‌بینیم، در خواب علم را در قالب نور، ازدواج را در قالب لباس و نادانی را به صورت تاریکی مشاهده می‌کنیم.^{۱۴}

ما بحث ایشان را با ذکر مثال‌هایی بیان می‌کنیم؛ کسانی که خواب می‌بینند چند دسته‌اند:

۱-۱-۱. **دسته اول.** کسانی که روح کامل و مجردی دارند و بعد از خواب رفتن حواس، با عالم عقل مرتبط شده و حقایقی را صاف و روشن از دنیای دیگر دریافت می‌کنند. (نظیر تلویزیون‌های سالم با آنتن‌های مخصوص جهت‌دار که امواج ماهواره را از نقاط دوردست می‌گیرد). این‌گونه خواب‌ها که دریافت مستقیم و صاف است، نیازی به تعبیر ندارد.

۸. معین، فرهنگ معین.

۹. فروم، زبان از یاد رفته، ص ۳۳.

۱۰. حلبی، الجامع، امیر رشیدی، ص ۱۵۴.

۱۱. اسلامی، روانشناسی و روایا، ص ۱۵.

۱۲. پورنامداریان، رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی، ص ۱۹۹.

۱۳. حصارکی، مفهوم خواب و روایا از منظر قرآن، عرفان و فلسفه، ص ۴.

۱۴. طباطبائی، المیزان، ج ۱۱، ص ۴۹۹.

۱۵. محمدزاده، خواب و رؤیا، ص ۳۵-۴۶.

۱-۱-۲. **دسته دوم.** کسانی هستند که دارای روح متوسط هستند و در عالم رؤیا، حقایق را ناصاف و همراه بارنگ دریافت می-کنند. (که باید مفسّری در کنار دستگاه گیرنده، ماجرای فیلم را توضیح دهد و به عبارتی، عالمی آن خواب را تعبیر کند مثل اینکه شجاعت را در شیر، حيله را در روباه و بلندی‌ها را در کوه و علم را در قالب نور و جهل و نادانی را به صورت تاریکی و ازدواج را در قالب لباس).^{۱۵}

۱-۱-۳. **دسته سوم.** کسانی هستند که روح آنان به قدری متلاطم و ناموزون است که خواب آن‌ها مفهومی ندارد. (نظیر صحنه-های پراکنده و پربرفک تلویزیون که کسی چیزی سر در نمی‌آرد) این نوع رؤیاهای قابل تعبیر نیستند، در قرآن به اضغاث احلام تعبیر شده است.

۲. رؤیا

۱-۲. رؤیا در قرآن

رؤیا در قرآن کریم، تنها در مورد «رؤیاهای صادق» استعمال شده است که خداوند در جریان آن نوعی وحی و الهام را به انبیاء خود یا دیگر مردم القاء می‌نماید و به نحوی، از حوادث خارجی پرده برداشته و برخی از حقایق را کشف می‌نماید.^{۱۶} قرآن در سوره‌های مختلف، از رؤیاهایی نام برده که حقیقت آن‌ها به وقوع پیوسته، از جمله: الف) رؤیای یوسف (ع) درباره سجدۀ یازده ستار و ماه و خورشید بر او که با رسیدن او به قدرت و تواضع برادران و پدر و مادر در برابر او تعبیر گردید.

ب) رؤیای دو تا از زندانی همبند یوسف (ع) که بعداً یکی از آن‌ها آزاد و دیگری اعدام شد.

پ) رؤیای پادشاه مصر درباره گاو لاغر و چاق که تعبیر قحطی و خشک‌سالی بعد از فراخ شد.

ج) رؤیا پیامبر اسلام (ص) درباره عدد اندک مشرکان در جنگ بدر که تعبیر به شکست مشرکان شد.^{۱۷}

د) رؤیای پیامبر اسلام (ص) درباره ورود مسلمانان با سر تراشیده به مسجد الحرام که با فتح مکه و زیارت خانۀ خدا تعبیر شد.^{۱۸}

ر) رؤیا حضرت ابراهیم (ع) در مورد ذبح فرزندش حضرت اسماعیل (ع).^{۱۹}

ز) خواب اصحاب کهف

۲-۲. رؤیا در روایت

در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) آمده: اگر شیاطین دل‌های فرزندان آدم را احاطه نکنند می‌توانند به جهان ملکوت نظر افکنند.^{۲۰} در حدیث معروف از امیر مؤمنان آمده است: اگر پرده‌ها کنار رود ایمان من افزوده نخواهد شد. یعنی همه حقایق را هم‌اکنون از پشت پرده غیب با شهود درونی می‌بینیم و چشم بصیرت‌م پرده‌ها را می‌شکافد و به پشت پرده‌های غیب نفوذ می‌کند.

۱. محمدزاه، خواب و رویا در قرآن و روانشناسی، ص ۴۶.

۲. منتظری، خواب و رؤیا، ص ۸۷-۸۸.

۳. انفال: ۴۳.

۴. فتح: ۲۷.

۵. صافات: ۱۰۲.

۶. «لولا أن الشیاطین یحومون علی قلوب بنی آدم لنظروا إلی ملکوت السماء» مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۰، ص ۵۹.

۷. «لَوْ كَشِفَ الْغِطَاءُ مَا ازْدَدْتُ یَقِیناً» معراج‌نامه، ابن‌سینا، ترجمه نهج‌البلاغه، ج ۷، ص ۱۴۹.

احادیث و روایاتی که در مورد رؤیا نقل شده است بیش از آن است که در این مجموعه مختصر مورد اشاره و بحث قرار گیرد و کثرت این روایات خود بیانگر اهمیت و نقش ویژه رؤیا در زندگی انسان هست و روایات مربوط به رؤیا را می‌توان به دو بخش تقسیم نمود یک بخش روایاتی است که به نقل یا تعبیر رؤیا پرداخته، بخش دیگر روایاتی است که در آن از ابعاد مختلف رؤیا سخن گفته شده است.^{۲۲}

پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: (نبوت پس از من به پایان می‌رسد اما بشارت دهنده‌ها باقی است)، پرسیدند یا رسول‌الله بشارت دهنده‌ها چیست؟ فرمود: رؤیای نیک و شایسته. اگر روایتی دیگر می‌فرماید: (رؤیای مؤمن همانند سخنی است که پروردگار با بنده‌اش دارد).^{۲۴}

۲-۱-۲. رؤیای معصومین علیه‌السلام

اما جهت تبیین اهمیت بیشتر رؤیا نقش ویژه آن در زندگی معصومین (علیه‌السلام) و در روشن‌تر و سریع‌تر شدن برخی تصمیم‌گیری‌ها و اتخاذ سیاست‌های آنان، به مواردی از رؤیاهای مذکور در روایات اشاره کرده و آن را مورد بررسی و تحلیل قرار خواهیم داد.

رؤیاهای امام حسین (ع) در مورد واقعه کربلا ۱- در آستانه خروج از مدینه ۲- هنگام خروج از مکه ۳- بعد از خروج از مکه ۴- در سرزمین جلیله ۵- در سرزمین بطن عقبه ۶- در عصر تاسوعا ۷- در شب عاشورا^{۲۵}

نقش رؤیاهای امام حسین (ع) در قیام کربلا^{۲۶}

با تأملی در رؤیاهای نقش ویژه آن‌ها در قیام امام حسین (ع) به خوبی روشن می‌شود و می‌توان دست آورده‌ای زیادی را از آن‌ها استنباط نمود که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

الف) امام حسین (ع) از مدینه تا کربلا و در موقعیت‌های مختلف، از طریق رؤیاهای راستین و وحی گونه الهام می‌گرفت و نسبت به سرنوشت خونین خود آگاهی بیشتری می‌یافت.

ب) در مواردی، رؤیا وظیفه و تکلیف آن حضرت را که از قبل نسبت به آن آگاهی داشت مورد تأکید قرار می‌داد مانند رؤیای دوم، سوم و هفتم

ج) در مواردی نیز رؤیا به یاری آن حضرت می‌شتافت در پاسخ گوئی و اقناع کسانی که با اصرار زیاد، آن حضرت را از این سفر بر حذر می‌داشتند و خواستار عدم قیام ایشان می‌شدند.

د) در برخی موارد نیز، حضرت از رؤیاهای خود برای آگاه نمودن یارانش نسبت به سرنوشت خون‌بارشان استفاده می‌نمود تا با آگاهی و بصیرت بیشتری در این راه قدم برداشته و جان خود را تقدیم نمایند.

ه) در مواردی هم رؤیا ماهیت و باطن درنده‌خویی و وحشی‌گری دشمنان امام (ع) را نشان داده و تبیین می‌کرد.^{۲۷}

۲۲. ر.ک: منتظری، خواب و رؤیا- ص ۴۰۷.

۲۳. «سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ يَقُولُ: لَمْ يَبْقَ مِنَ النَّبُوءَةِ إِلَّا الْمُبَشِّرَاتُ. قَالُوا: وَمَا الْمُبَشِّرَاتُ؟ قَالَ: أَلرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ.» مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۸، ص ۲۹۲.

۲۴. «رُّؤْيَا الْمُؤْمِنِ تَجْرِي مَجْرَى كَلَامِ تَكَلَّمَ بِهِ الرَّبُّ عَبْدَهُ.» نوری طبرسی، دارالسلام، ج ۴، ص ۴۳۶.

۲۵. محمدبن قولویه قمی، کامل‌الزبائر، ص ۱۰۹-۱۱۵.

۲۶. ر.ک: منتظری، خواب‌ورؤیا، ص ۱۱۶-۴۰۷.

۲۷. همان.

۲-۲-۲. نقش رؤیاهای حضرت نرجس خاتون (علیه‌السلام) در تغییر سرنوشت وی

رؤیاهای بشارت بخش و انقلاب خیز حضرت نرجس خاتون (س) به خوبی نشان می‌دهد که رؤیای صادقه و الهام آور از چه میزان اهمیت و تأثیری برخوردار بوده و دارای چه نقش و جایگاه والایی است به گونه‌ای که می‌تواند بالاترین و ارزشمندترین برکات و دستاوردها را برایشان داشته باشد. آنچه باعث شد ملکه و فرزندزاده پادشاه روم، سلطنت و شوکت قیصری و عظمت و قداست کلیسای آن روز را رها نموده و از جهان مسیحیت به جهان اسلام روی آورد و به پیوند مبارک با شجره طیبه نبوت و امامت مفتخر گردد، قدرت جنگ‌ها و فتوحات اسلام نبود چراکه ایشان قبل از این که به ظاهر اسیر شود، از طریق دومین رؤیای الهام‌بخش و انقلاب خیز خود به دست سرور زنان عالم مسلمان شده بود و اسارت وی نیز - که طبق توصیه امام حسن عسگری (ع) در عالم رؤیا به وقوع پیوست - وسیله‌ای برای انتقال وی از دیار کفر به جهان اسلام بود، بلکه آنچه باعث این انقلاب بزرگ و مبارک در زندگی این بانوی بزرگوار شد و سرنوشت وی را تغییر داد رؤیاهای صادقه و بشارت‌آمیز او بود که به اراده الهی تحقق یافت. این یک اتفاق تصادفی و موضوع ساده‌ای نیست که بتوان به راحتی از کنار آن گذشت، بلکه از اتفاقات عجیب و خارق‌العاده جهان است که دختر امپراتور بزرگ روم - که هم دارای مقام سلطنت بود و هم مقام خلیفه‌گری عیسی (علیه‌السلام) را داشت - این گونه سریر سلطنت قیصری و آن همه شوکت و عظمت ظاهری را رها سازد و خود را به دست سرنوشتی مجهول و به ظاهر خطرناک بسپارد و با کشتی متلاطم رؤیا، خود را در جرگه اسیران در بیاورد و سرانجام به دیار اسلام آمده و خود را به ساحل نجات و سعادت ابدی برساند. این مشیت الهی بود که فرزندزاده قیصر روم را به وسیله رؤیاهای راستین و هدایت بخش از اقتدار و شوکت ظاهری امپراتوری بزرگ روم جدا ساخت و به دیار اسلام آورد و سرانجام به وصلت با خاندان طیبه نبوت و امامت مفتخر گشت و ستاره درخشان عالم اسلام گردید و در نتیجه، آخرین حجت و ذخیره الهی و عدالت‌گستر جهان حضرت مهدی (عج) از وی متولد گردید و در دامان وی پرورش یافت. درود و سلام خداوند بر روح مطهرش باد.

قرآن کریم و روایات اهل بیت (علیه‌السلام) همواره با نگاهی مثبت به رؤیای صادقه نگریسته و اهمیت ویژه‌ای برای آن قائل شدند، وقتی به قرآن و روایات و سیره انبیاء الهی (علیه‌السلام) مراجعه می‌کنیم درمی‌یابیم رؤیای صادقه یکی از طرق دریافت وحی بوده و نقش بسزایی در برخی تصمیم‌گیری‌ها، اتخاذ سیاست‌ها و انجام مأموریت‌های انبیاء و اولیاء الهی داشته و گاهی بعضی از تصمیم‌هایی که به ظاهر، خطرناک و غیرمعقول بوده است بر اساس رؤیا اتخاذ نموده و به انجام آن مبادرت ورزیده‌اند

۳. حجیت و ارزش رؤیا

از مجموع آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم‌السلام که تاکنون مورد اشاره و بررسی قرار گرفت حجیت و اعتبار رؤیا فی - الجملة استنباط می‌شود، اما این که محدوده و گستره این حجیت چه مقدار است و آیا رؤیای همه افراد در یک سطح از حجیت قرار دارد و رؤیای هر فرد با هر ویژگی حجت و معتبر است یا فقط برخی رؤیاها، آن هم از بعضی افراد، حجت و معتبر است. آیا گستره حجیت و اعتبار رؤیا امور مربوط به دین و احکام الهی را نیز در برمی‌گیرد و اگر کسی یکی از احکام را از طریق رؤیا استنباط نمود آیا حجیت و اعتبار دارد یا خیر و پرسش‌های دیگری که نیاز به بحث و بررسی بیشتری دارد و ما در این قسمت به حول و قوه الهی به پاسخ هر یک از آن‌ها خواهیم پرداخت.

در روزگاران قدیم، گروهی از انسان‌ها همه رؤیاها را دارای ارزش و اعتبار دانسته و آن را قاصد خدایان و پیام‌آور خبرهای غیبی به حساب می‌آوردند.^{۲۸} حتی در زمان پادشاهی پارسی‌ها بر ایران، پادشاهان همیشه معبران رؤیا داشته‌اند و بیشتر آنان برای

۲۸. اکبری بیرقی، تعبیر خواب معبران ایرانی و غیرایرانی، ۳۷.

اطمینان کامل از دو معبر استفاده می‌کردند. آن‌ها هر صبح هنگامی که از خواب درمی‌خواستند رؤیاهای شب گذشته خود را تعریف می‌کردند و طبق تعبیر خواب‌گزاران، تصمیم‌های مهمی برای حمله و شروع جنگ می‌گرفتند.^{۳۰} ذکر مقابل گروهی دیگر همه رؤیاهای فاقد ارزش و اعتبار دانسته و آن را جزء وهم و خیال نمی‌دانند، چنانکه «بینز» از دانشمندان غربی می‌گوید: «خواب و رؤیا» عملی است جسمانی و همیشه بدون مقصود و غلب ناشی از مرض. اما دین مبین اسلام، راه اعتدال را در پیش گرفته و بر اساس جهان‌بینی الهی و شناخت صحیح و همه‌جانبه از جهان و انسان، دسته‌ای از رؤیاهای دارای حجیت و اعتبار و دسته‌ای دیگر را کاذب و فاقد ارزش و اعتبار می‌داند. امام صادق (ع) خطاب به یکی از شاگردان خود در این باره می‌فرماید:

(ای مفضل! در ارتباط با رؤیاهای فکر کن و ببین خداوند متعال چه تدبیر زیبایی را در مورد آن‌ها اعمال نموده است و چگونه رؤیاهای صادق و کاذب را باهم آمیخته است، زیرا اگر همه رؤیاهای صادق بود همه مردم پیامبر بودند او از علم غیب و حقایق عالم باخبر می‌شدند] و اگر همه آن‌ها کاذب بود نفعی در آن نبود و یک امر اضافی و بی‌معنی به حساب می‌آمد، اما برخی از آن‌ها صادق هستند تا مردم به آن منتفع گردند و از هدایت‌ها و هشدارهای آن بهره‌مند شوند و در بسیاری از موارد، کاذب هستند تا مردم به آن زیاد اعتماد نکنند)^{۳۱}

بنابراین، رؤیاهای آمیزه‌ای از رؤیاهای صادق و کاذب بوده و برخی از آن‌ها دارای حجیت و اعتبار و بسیاری هم فاقد حجیت و اعتبار هستند و تا جهت تشخیص صدق و کذب هر یک و دست یافتن به پاسخی روشن برای سؤالات مذکور، در یک دسته - بندی منظم حجیت و اعتبار هر یک را مورد بررسی قرار داده و تبیین خواهیم کرد.

- رؤیا به لحاظ شخص خواب‌بین به سه دسته تقسیم می‌شوند: ۱- رؤیای انبیاء (علیهم‌السلام) ۲- رؤیای ائمه اطهار (علیهم‌السلام) ۳- رؤیای رؤیای انبیاء (علیهم‌السلام)

بر اساس ادله قطعی نقلی و عقلی که بر عصمت انبیاء الهی (علیهم‌السلام) اقامه شده است آن بزرگواران از هرگونه خطا و اشتباه، غفلت و فراموشی، گناه و پلیدی مصون و محفوظ هستند؛ و این ادله دارای اطلاق بوده و همان‌گونه که شامل حالت بیداری آن‌ها می‌شود حالت خواب و رؤیای آنان را نیز در برمی‌گیرد- بنابراین، پیامبران (علیهم‌السلام) همان‌گونه که در حال از خطا و غفلت محفوظ هستند در حال خواب نیز از این امور مصون می‌باشند و در نتیجه، رؤیای آنان همواره از امور باطل و القائات و وسوسه‌های شیطانی به دور بوده و هیچ‌گونه خطا و اشتباهی در آن روی نمی‌دهد- علاوه بر آن، از برخی روایات استفاده می‌شود که رؤیای انبیاء الهی (علیهم‌السلام) شاخه‌ای از وحی و گوشه‌ای از برنامه نبوت آن‌ها بوده و آن بزرگواران همواره از رؤیا به‌عنوان وسیله و ابزاری برای ارتباط با عالم غیب و دریافت برخی از حقایق و علوم الهیه استفاده می‌کرده‌اند- در روایتی حضرت علی (ع) می‌فرماید: (رؤیای پیامبران وحی است).^{۳۲}

- شیخ مفید (ره) از دانشمندان بزرگ اسلامی در این مورد می‌فرماید: (رؤیاهای پیامبران (علیهم‌السلام)، همواره صادق بوده و در حقیقت، چنین رؤیاهایی وحی هست).^{۳۳}

۳۰. ک: مقاله «رؤیای پیام‌آوران نمادین»، مترجم: سجادیان، ص ۴۲.

۳۱. محقق، خواب و بیداری و خواب دیدن از نظر علمی و دینی، ص ۳۲.

۳۲. «فکر یا مفضل فی الاحلام کیف دبر الامر یضها. فمزج صادقها بکاذبها فانها لو كانت کلها تصدق لکان الناس کلهم انبیاء و لو كانت کلها تکذب لم یکن فیها مفعلة بل كانت فضلاً لا معنی له، فصارت تصدق احياناً فینتفع بها الناس فی مصلحة یهدی لها، او مضرة بتحدرنمها و تکذب کثیراً لئلا یعتمد علیها کل الاعتمادی»؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۸، ص ۱۸۳.

۳۳. «رؤیا الانبیاء وحی»؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۱، ص ۶۴-۵۸، ص ۲۸۱.

۳۴. «فاما منامات الانبیاء (علیه السلام) فلا تكون الا صادقه، وهي وحی فی الحقیقه» همان، ج ۵۸، ص ۳۱۰.

- البته تعبیر به «وحی» در مورد رؤیای مؤمنی که دارای طهارت نفس و صحت یقین و اعتماد باشد نیز آمده است، در روایتی که از ائمه اطهار (علیهم السلام) نقل شده است در مورد رؤیای چنین مؤمنی می‌فرمایند: (رؤیای چنین مؤمنی، وحی از جانب خدای عزیز و جبار است).^{۳۴}

- همان‌گونه که در قرآن کریم نیز از رؤیای مادر موسی (ع) با واژه «و اوحینا الی امّ موسی» تعبیر شده است.
- بنابراین، هم از رؤیای انبیاء (علیهم السلام) به «وحی» تعبیر شده است و هم از رؤیای غیر انبیاء، از این‌رو لازم است جهت روشن شدن تفکیک بین این دو، توضیحی در مورد وحی و انواع آن داده شود، اما از آنجا این بحث مستقیماً ارتباطی با موضوع تحقیق ندارد آن را به‌طور خلاصه مطرح نموده‌ایم؛ و تفصیل آن را به کتب کلام، تفسیر و علوم قرآنی واگذار می‌نماییم.

۳-۱. وحی

از آنچه لغت شناسان عرب در تعریف واژه وحی گفته‌اند، سرعت و تندى و تعلیم پنهانی است،^{۳۸} وحی در لغت چنانکه راغب می‌گوید «اشاره سریع» است خواه با سخن رمزی باشد، یا با صدای مجرد از ترکیب کلامی، یا با اشاره با اعضا و جوارح (چشم، دست و سر و ...) و یا با نوشتن برخی از اهل لغت، خفاء و پنهانی بودن را به مفهوم وحی افزوده‌اند و آن را این‌گونه معنی کرده‌اند: «اشاره، نوشته، نامه، الهام، کلام و هر آنچه به‌صورت پنهانی به کسی القا شود». اما در قرآن و روایات «وحی» به معانی مختلفی به‌کاررفته است که همه آن‌ها مناسبتی با معنی اصلی و لغوی دارند و به‌گونه‌ای معنی لغوی در آن‌ها لحاظ شده است.

وحی در اصطلاح

وحی اصطلاحی ارتباطی معنوی است که برای پیامبران الهی جهت دریافت پیام آسمانی از راه اتصال با عالم غیب برقرار می‌شود. پیامبر گیرنده‌ای است که پیام را به‌واسطه همین ارتباط و اتصال از فرستنده آن؛ یعنی خداوند، دریافت می‌کند و جز او هیچ‌کس شایستگی و توان چنین دریافتی را ندارد. به گفته علامه طباطبائی: «وحی یک نوع سخن گفتن آسمانی است که از راه حس و تفکر عقلی درک نمی‌شود، بلکه درک و شعور دیگری است که گاهی در برخی از افراد به مشیت الهی پیدا می‌شود و دستورات غیبی را که از حس و عقل پنهان است از وحی و تعلیم الهی دریافت می‌کند».^{۴۰}

۳-۲. استعمالات وحی در قرآن و روایات

۱- سخن گفتن با اشاره، مانند: (زکریا علیه‌السلام) از محراب عبادت به‌سوی قوم خود بیرون آمد و با اشاره به آن‌ها گفت: صبح و شام خدا را تسبیح گوید!^{۴۱}

۳۴. «... فَهِيَ وَحْيٌ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْجَبَّارِ»، همان، ص ۱۷۶، ج ۵۸، ص ۴۷۶.

قصص: ۱۷.

ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۳۸۰ و فراهیدی، العین، ۱۴۰۹ ق، ج ۳، ص ۴۲۱.

ابن فارس، احمد، مقاییس اللغه، ج ۶، ص ۲۹۳.

راغب اصفهانی، مفردات راغب، ص ۵۱۵.

ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۴۵۱.

علامه طباطبائی، محمدحسین، قرآن در اسلام، ص ۸۵.

«فخرج علی قومه من المِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا»، مریم: ۱۱.

- ۲- الهام غریزی و فطری (تلقین و هدایت تکوینی)، مانند: (پروردگارت به زبور عسل الهام غریز می نمود...) ۴۲
- ۳- الهام به قلب و القاء در باطن به گونه‌ای که شخص، آن الهام را در باطن خود احساس می‌کند که گاه مصدر آن رحمانی است، گاه شیطانی و گاهی در خواب انجام می‌گیرد، گاهی در بیداری.
- ۴- وحی رسالت و نبوت (وحی تشریحی) که طی آن، ارتباطی مرموز و غیبی- بدون واسطه یا با واسطه بین پیامبر و خداوند برقرار می‌شود و پیامبر، معارف و فرامین الهی را از این طریق دریافت می‌کند. قرآن کریم در بیش از هفتاد مورد، وحی را در این معنی استعمال نموده است؛ مانند (و این گونه قرآنی عربی را به تو وحی کردیم...) ۴۳ (بعضی از مفسرین، کاربردهای دیگری برای وحی در قرآن و روایات ذکر نموده‌اند که برخی از آن‌ها را می‌توان در همین اقسام چهارگانه جای داد؛ و ما به جهت اختصار متعرض آن نمی‌شویم. ۴۴

۳-۳. انواع وحی رسالت و نبوت

- خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «شایسته هیچ انسانی نیست که خدا با او سخن گوید مگر از راه وحی (الهام)، یا از پشت حجاب، یا رسولی (فرشته‌ای) را می‌فرستد تا به فرمان او آنچه را بخواهد وحی کند...» ۴۵
- بنابراین طبق مفاد آیه مذکور، وحی رسالت و نبوت به یکی از سه طریق، ممکن است انجام گیرد:
- ۱- الهام به قلب و القاء در باطن که گاه در بیداری انجام می‌گیرد و به وسیله شعور باطنی خاص احساس می‌گردد و گاه در خواب عالم رؤیا.
- ۲- سخن گفتن خداوند با پیامبر از پشت حجاب ۴۶ از طریق ایجاد امواج صوتی در فضا، مانند سخن گفتن خداوند با موسی (ع) در کوه طور و با پیامبر (ص) در شب معراج.
- ۳- فرستادن فرشته وحی (جبرئیل) جهت رساندن پیام الهی که گاه پیامبر (ص) او را می‌بیند، و گاه او را نمی‌بیند بلکه فقط صدایش را می‌شنود. ۴۷ بنابراین هر جا واژه «وحی» در مورد یکی از پیامبران الهی (علیهم‌السلام) به کار رفته است مراد از آن «وحی رسالت و نبوت» هست که به یکی از سه طریق مذکور انجام می‌گرفته است. برخی از پیامبران (علیهم‌السلام) از هر سه طریق وحی را دریافت می‌کرده‌اند مانند پیامبر اسلام (ص) و برخی دیگر فقط از دو طریق.
- با تبیین مفهوم لغوی وحی و کاربردهای مختلف آن در قرآن و روایات، روشن شد که اطلاق وحی بر رؤیای انبیاء علیهم‌السلام به معنی «وحی رسالت و نبوت» است و بر رؤیای مؤمنانی که دارای طهارت نفس و صحت یقین و اعتماد هستند به معنی «الهام رحمانی» هست، همان گونه که بر رؤیای مادر موسی (علیه‌السلام) نیز به همین معنی اطلاق وحی شده است.

۴۲. «وَ أَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّجْلِ...» نحل: ۶۸.

۴۳. «وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْآنًا عَرَبِيًّا...» شوری: ۷؛ ر.ک: معرفت، المتهد فی العلوم القرآن، ج ۱، ص ۲۶-۴۰.

۴۴. ر.ک: مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، نامه، ج ۲، ص ۴۸.

۴۵. «وَ مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُحْكِمَ اللَّهُ إِلَهًا وَحِيًّا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بَدَنَهُ مَا يَشَاءُ...» شوری: ۵.

۴۶. معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۵۵.

۴۷. همان، ج ۱، ص ۳۰-۵۵.

۳-۴. «رؤیای صادق» یکی از طرق وحی الهی به پیامبران (علیه‌السلام)

از مباحث گذشته روشن شد که در رؤیای صادق‌هی کلی از طرق وحی از جانب خداوند به پیامبران (علیه‌السلام) بوده و انبیاء الهی (علیهم‌السلام) برخی حقایق و خبرهای غیبی را از طریق رؤیای صادق دریافت می‌کرده‌اند.

— حضرت علی (ع) در جواب فردی که مدعی تناقض در برخی آیات متشابه قرآن بود فرمودند: (کلام خدا، به یک شیوه و روش نیست بخشی از آن، سخنی است که خدای عزوجل با پیامبران (علیهم‌السلام) دارد؛ بخشی از آن، مطلبی است که به قلب آن‌ها الهام می‌کند؛ بخش دیگر آن، رؤیایی است که پیامبران (علیهم‌السلام) می‌بینند و ...)^{۴۸}

— دلیل دیگری که می‌توان بر حجیت و اعتبار رؤیای ائمه اطهار (علیه‌السلام) اقامه نمود عبارت است از که آن بزرگواران «حق مطلق» هستند همان‌گونه که در زیارت جامعه کبیره که از امام هادی (ع) نقل شده است خطاب به اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام عرض می‌کنیم:

— (حق با شمار و در [خاندان] شما است، مبدأش از شما و مرجعش به سوی شماست و شما اهل حق و معدن آن هستید)^{۴۹} در کتاب خواب و رؤیا چنین ذکر شده که در عالم حیوانات بدون استثناء خواب و بیداری مشاهده گردیده و هر چه مغز حیوان تکامل می‌یابد اختلاف این دو مرحله زیادتر و نظم و ترتیب خاصی میان آن دو حالت بچشم می‌خورد...^{۵۰} بدون خواب زندگی محال است، هستند، حیواناتی که بیست روز اگر غذا به آن‌ها نرسد تحمل پذیرند ولی اگر چهار روز یا پنج روز نخوابند بی‌خوابی آن‌ها را از پای درمی‌آورد و انسان تا شش هفته ممکن است بدون غذا بماند ولی اگر ده روز بخواب فرورود می‌میرد خلاصه اینکه بی‌خوابی زودتر از گرسنگی انسان و حیوان را از پای درمی‌آورد.^{۵۱}

نتیجه‌گیری

همان‌طور که در متن مقاله بدان اشاره شد، «خواب» و «رؤیا» جزئی از زندگی و حیات موجودات زنده است که در این بین برای انسان که خلیفه‌الله است معنا و مفهوم خاص خود را دارد. در قرآن و احادیث از «خواب» و «رؤیا» تعبیر متعددی وجود دارد و در متون عرفانی و ادبی نیز از روایای مختلف به این حالت در زندگی بشر پرداخته شده است. خواب از جمله پدیده‌هایی است که در قرآن به کرات به آن پرداخته شده است؛ و حجیت خواب از جمله مسائل مهم و اساسی بود که در این مقاله سعی کردیم به اثبات آن بپردازیم و برای اثبات آن اشاره‌ای اجمالی به وحی کردیم که نشانه‌ای از حجیت رؤیاهای انبیاء علیه‌السلام هست.

۴۸. «... و کلام الله لیس بنحو واحد. منه ما کلم الله عزوجل به الرسل و منه ما قذف فی قلوبهم و منه رؤیا یراها الرسل و ...» الطبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۴۸.

۴۹. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۸، ص ۲۵۷.

۵۰. «وَ الْحَقُّ مَعَكُمْ وَ فِیْكُمْ وَ مِنْكُمْ وَ إِلَیْكُمْ وَ أَنْتُمْ أَهْلُهُ وَ مَعْدِنُهُ» مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۹، ص ۴۲۹.

۵۱. رابرت الکس جانسون، تحلیل کاربردی خواب و رؤیا، ص ۲۶.

محمدی، دانستیهای جهان علم، تیرماه ۱۳۸۵ هـ ش.

منابع

- قرآن
 - نهج البلاغه
- ابن خلدون، عبدالرحمن، شرح مقدمه قیصری بر فصوص الحکم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۹۱.
- ابن فارس، احمد، معجم المقاییس اللغة، مکتب الاعلام الاسلامی، قم، بی تا.
- ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب (لغت نامه‌ای بزرگ)، نشر: بیروت، دارصادر، داربیروت، ۶۳۰-۷۱۱ ق.
- اسلامی، حبیب‌الله، روان‌شناسی و رؤیا؛ از دیدگاه اسلام و فلاسفه، تهران: اشراقی، ۱۳۵۱. طبرسی، احمدبن‌علی، الاحتجاج، ترجمه: جعفری، نشر تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۱.
- اکبری بیرقی، محمدرضا، تعبیر خواب (معبران ایرانی و غیرایرانی)، نشر: اردیبهشت، تهران، چاپ دهم، ۱۳۸۹
- حلبی، عبیدالله بن علی، الجامع، تحقیق امیر رشیدی، آرزوی دیدار، تهران، ۱۳۹۵.
- رابرت الکس جانسون، ترجمه: نیلوفر نواری، تحلیل کاربردی خواب و رؤیا، انتشارات: بنیاد فرهنگ زندگی، ۱۳۹۴، چاپ دوم
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق، دارالعلم الدار الشامیه، ۱۴۱۵ ق
- طباطبائی، محمدحسین، «تفسیر المیزان»، ترجمه، موسی، محمدباقر، قم، ناشر: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱۱، ۱۳۷۸ ش.
- علامه طباطبایی، محمدحسین، قرآن در اسلام، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۵، چاپ هشتم.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ترتیب العین، دارالهجره، قم، ۱۴۰۹.
- فروم، اریک، زبان از یاد رفته، ترجمه ابراهیم امانت، تهران، نشر مراورید، ۱۳۶۸.
- قرشی بنایی، علی‌اکبر، قاموس قرآن، تهران، نشر دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار (باب‌القلب و صلاحه، ح ۳۹)، ج ۷۰، نشر: اسلامیه، تهران، (۱۳۸۶).
- محقق، محمد باقر، خواب و بیداری و خواب دیدن از نظر علمی و دینی، بعثت، تهران، ۱۳۶۴.
- محمدبن قولویه قم، سفری، کامل‌الزیارات (تاریخ زندگی ائمه علیه‌السلام)، نشر دارالمفید، ۱۴۱۴ ق.
- محمدزاه، احمد، خواب و رویا در قرآن و روانشناسی، نشر: همگام با هستی، تهران، ۱۳۹۰.
- محمدی، جواد و رامتین، دانستنیهای جهان علم، تیرماه ۱۳۸۵ هـ ش
- معرفت، محمدهادی، التمهید فی العلوم القرآن، نشر: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، ج ۱، ۱۳۸۸ ش.
- معین، محمد؛ فرهنگ معین، ناشر: زرین، انتشارات: امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۸۶.
- مکارم شیرازی، ناصر، الأمثل فی تفسیر کتاب‌الله‌المنزل، قم، مدرسۀ امام علی بن ابی‌طالب، ۱۴۲۱ ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، نشر دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۸۰.
- منظری، علی؛ خواب و رویا (بررسی و تحلیل از دیدگاه قرآن و حدیث)، نشر: هستی‌نما، ۱۳۸۳.
- نوری، حسین بن محمدتقی، ترجمه دارالاسلام در حقیقت خواب و گزارش آن، تألیف طبرسی، تهران، کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۷۷.

مقاله

ر.ک: مقاله «رؤیای پیام‌آوران نمادین»، مترجم: رضا سجادیان، روزنامه جام‌جم، ش ۲۶، سال اول، ۸۰/۱/۱۹.
حصارکی، محمدرضا- فیروزی، حسین؛ «مفهوم خواب و رویا (از منظر قرآن، عرفان و فلسفه، ادیان، مذاهب و عرفان: عرفان اسلام)»، تابستان ۱۳۹۷- شماره ۵۶ (علمی-پژوهشی/ISC)

